

از گذشته ادبی ایران

مروای بر نثر فارسی

سیری در شعر فارسی

با

نظری بر ادبیات معاصر

فهرست مندرجات

الف.....	۱ - مقدمه .....
بخش ۱	۲ - بررسی پیشینه نشر و شعر .....
بخش ۲	۳ - نشر کهن فارسی .....
بخش ۳	۴ - نشر در مفهوم ادبی و رسمی .....
بخش ۴	۵ - تعبیر ادبی، نشر تعلیمی، نشر در برابر شعر .....
بخش ۵	۶ - مفهوم نشر ادبی و غیر ادبی .....
بخش ۶	۷ - قدیم‌ترین نمونه‌های نشر فارسی .....
بخش ۷	۸ - قلمرو نشر .....
بخش ۸	۹ - قصه‌پردازی و داستان‌نویسی در نشر کلاسیک .....
بخش ۹	۱۰ - وضع نشر در ایران مقارن آمدن اعراب .....
بخش ۱۰	۱۱ - مفهوم ادب در نزد ایرانیان و عربها .....
بخش ۱۱ و ۱۲	۱۲ - ارزیابی میراث فرهنگ پهلوی .....
بخش ۱۳ و ۱۴	۱۳ - اندرزنامه‌های مزدیسنان و تأثیرشان در ادب عربی بخش .....
بخش ۱۵ و ۱۶	۱۴ - آیین‌نامه‌ها و کتب تعلیمی در نشر پهلوی .....
بخش ۱۷	۱۵ - سابقه صنایع بدیعی در نشر پهلوی و تأثیر آن در فرهنگ عهد اسلامی ایران .....
بخش ۱۸ و ۱۹	۱۶ - ذوق داستان پردازی و سابقه افسانه‌ها و روایات در نشر پهلوی .....
بخش ۲۰	۱۷ - حماسه‌ها و زمینه اساطیری آنها .....
بخش ۲۱	۱۸ - ردپای قصه‌های غیر ایرانی در فرهنگ ایران .....

۱۹ - پیوند زبان و فرهنگ عربی با میراث باستانی زبان پهلوی	بخش ۲۲ و ۲۳
۲۰ - سکوت دویست ساله زبان فارسی	بخش ۲۴
۲۱ - نخستین نمونه‌های نثر در قلمرو سامانی	بخش ۲۵
۲۲ - ناپایداری کتابهای مربوط به سیر ملوك فرس	بخش ۲۶
۲۳ - قصه‌های امثال و حکایتهای تمثیلی	بخش ۲۷ و ۲۸
۲۴ - حکمت عملی در قصه‌ها	بخش ۲۹
۲۵ - تفسیرهای قرآن کریم و قصص انبیا	بخش ۳۰
۲۶ - مروری کوتاه بر نمونه‌یی چند از کتابهای تاریخ فارسی	بخش ۳۱
۲۷ - سفرنامه‌ها و تذکره‌های شخصی	بخش ۳۲
۲۸ - نامه‌نویسی: اخوانیات، سلطانیات	بخش ۳۳
۲۹ - نامه‌نویسی نزد صوفیه	بخش ۳۴
۳۰ - نشرهای تعلیمی صوفیه و قصه‌های رمزی	بخش ۳۵ و ۳۶
۳۱ - آثار تعلیمی فرقه اسماعیلیه	بخش ۳۷
۳۲ - عوامل مؤثر در نهضت تألیف و ترجمه کتب	بخش ۳۸
۳۳ - تذکره احوال شاعران و ادبیان	بخش ۳۹
۳۴ - پیدایش مقوله طنز و مطایبه	بخش ۴۰
۳۵ - تئاتر و نمایشنامه‌نویسی	بخش ۴۱
۳۶ - مروری بر مقدمات ساده‌نویسی و نشر دوره بازگشت	بخش ۴۲
۳۷ - سجع‌پردازی در نشر	بخش ۴۳
۳۸ - اشارتی کوتاه به احوال و آثار برخی نویسنده‌گان پرآوازه گذشته	بخش ۴۴
۳۹ - نشر جراید و اثر آن در ساده‌نویسی	بخش ۴۵
۴۰ - نهضت ترجمه و ظهرور انواع ادبی تازه در نشر فارسی	بخش ۴۶
۴۱ - نشر در خدمت بیداری افکار و اذهان عامه	بخش ۴۷
۴۲ - اندیشه تجدد و فکر اتحاد اسلام	بخش ۴۸
۴۳ - مروجان فرهنگ اروپایی	بخش ۴۹
۴۴ - مسؤولیت نشر درآماده‌سازی فکر عوام برای قبول آزادی و ترقی	بخش ۵۰
۴۵ - رمان‌نویسی	بخش ۵۱
۴۶ - مقاله‌نویسی	بخش ۵۲

۴۷ - چه کسی اولین شعر را سرود؟	.....
۴۸ - شعر در دوره سامانی	.....
۴۹ - آل بویه و آل زیار و مسأله شعر فارسی	.....
۵۰ - دربار غزنه و چگونگی توجه به شعر فارسی، علوم عقلی و جدالهای مذهبی	. بخش ۵۶ و ۵۷
۵۱ - سلاجقه و نهضت اجتماعی سنت‌گرایی	.....
۵۲ - ادبیات ابتکاری و انتقادی در بین گویندگان عراق و آذربایجان	. بخش ۵۸ و ۵۹
۵۳ - اوضاع شاعری در دوره فترت بین عهد مسعود غزنوی و ملکشاه سلجوقی	. بخش ۶۰
۵۴ - شعر در دوره ملکشاه و تبع شیوه متقدمان	.....
۵۵ - آل افراسیاب و علاقه به شعر و ادب	.....
۵۶ - وضع شعر در عصر دوم غزنوی	.....
۵۷ - گویندگان دربار غوریه	.....
۵۸ - مروری بر احوال شعرا در عهد سلاجقه عراق	.....
۵۹ - خوارزمشاهیان و علاقه به شعر و ادب	.....
۶۰ - تصوف، سلسله‌های تصوف و مروری بر آثار و احوال شعرا صوفی	.....
۶۱ - هجوم چنگیز و کسری بازار شعر و ادب	.....
۶۲ - دوره هرج و مرج حکومت ایلخانان و رواج نسبی شعر و شاعری	.....
۶۳ - ادب و فرهنگ فارسی در معرض حمله تیمور	.....
۶۴ - رفتار صفویه در برابر سنتهای شعری و تغییر ارزشها	.....
۶۵ - شعرا ایرانی در دربار هند	.....
۶۶ - شعرا فارسی‌گوی هند	.....
۶۷ - شعرا دربار صفوی و سبک هندی	.....
۶۸ - ویژگیهای سبک هندی و آخرین شعرا این سبک	.....
۶۹ - نهضت بازگشت به سبک قدماء	.....
۷۰ - حکومت قاجار و تغییر رویه نسبت به شعرا و علماء	.....
۷۱ - خانواده‌های صبا و وصال و برخی شعرا دیگر که در تحول شعر فارسی مؤثر بوده‌اند	.....
۷۲ - پایان عهدناصری و توجه ادبیات به نشر انتقادی و اجتماعی و ادامه سبک قدماء	.....
۷۳ - اصول و قواعد مربوط به وزن و قافیه	.....

٧٤ - عوامل ناشی از تأثیر اقلیم و میراث سنت در تحول و تکامل شعر ..... بخش ٨٦
٧٥ - ویژگیهایی که شعر فارسی را از شعر عربی متمایز می‌کرد ..... بخش ٨٧
٧٦ - تأثیر متقابل شعر فارسی و عربی در یکدیگر و مروری بر سبک خراسانی ..... بخش ٨٨
٧٧ - مضامین حاکم بر شعر ..... بخش ٨٩
٧٨ - طریقه عرفان و رموز و اشارات صوفیه در شعر فارسی ..... بخش ٩٠
٧٩ - ارزیابی شعر صوفیه ..... بخش ٩١
٨٠ - نیم نگاهی بر فعالیتهای ادبی «بعد از گذشته» ..... بخش ٩٢
٨١ - کتابنامه ٥٦٧
٨٢ - نامنامه ٥٦٩

مقدمه

مروری بر گذشته ادبی ایران در آمدی بر ادبیات امروز و معیاری برای ارزیابی میزان هماهنگی فرهنگ نسل حاضر با اقتضای عصر محسوب است و در عین حال آهنگ شتاب حرکت عصر را در مسیر پیشرفت تکامل از روی آن می‌توان دریافت. این مرور هم هرچند صورت گونه‌یی از تاریخ ادبی ایران را دارد در حقیقت از همه حیث در چهارچوب آن نمی‌گنجد و در فراسوی محدوده تاریخ ادبی ناظر به شناخت عوامل و اسبابی که در پیدایش مجموع میراث فرهنگ ایرانی تأثیر داشته است نیز هست. این میراث هم در طی زمان پویا و غالباً بالnde و فزاینده بوده است - و در روند بالندگی و فزاینده‌گی از عوامل درونی خود که شامل «جهش»‌های عاطفی و فکری نسلهاست به اندازه عوامل برونی که عبارت از محیط سیاسی و اجتماعی است تأثیر پذیرفته است. لاجرم گذشته ادبی در مسیر دراز آهنگ تحول خویش تحت تأثیر هر دو عامل درونی و برونی قرار داشته است. پس، توالی سلسله‌ها و تشویق یا بی‌اعتنایی فرمانروایان اعصار به تنها‌یی نمی‌تواند اسباب تحول هیچ یک از دو صورت متمایز فعالیت ادبی - شعر و نثر - را تبیین کند و ناچار عوامل درونی شعر و نثر را که در سنتهای ادبی شکل گرفته است در جریان این مرور نمی‌توان نادیده گرفت.

به علاوه به حکم طبیعت هر یک از دو صورت ادبی نظم و نثر بلکه فنون و انواع گونه‌گون آنها، جداگانه تحولی خاص خود دارد که همواره دنباله موضع بلاfacile ماقبل آنهاست. نه شعر و نثر را در جریان تحول می‌توان بکلی همگام و هماهنگ یافت نه تحول تمام فنون و شقوق آنها را به نقش حمایت قدرتهای عصر می‌توان منسوب شمرد.

چون عوامل درونی هم یک انگیزهٔ عمدۀ در حرکت استکمالی ادبیات است، باید هم نقش ممدوحان و حامیان ادب را در حد واقعیت‌ها -نه شایعات- مطرح کرد و هم عوامل درونی مؤثر در رشد و توسعهٔ هر یک از پدیده‌های ادبی را بر مبنای اقتضای خط سیر آنها در فرایند تحول دنبال نمود. در تبیین عوامل بروني، حتی تقسیم و تبییب ادوار شعر و نثر به عهد و نام پیشروان و طلایه‌داران بزرگ هر دوره هم که جرج سارتون مورخ معروف تاریخ علم غالباً آن را مینا قرار داده است، مشکل را حل نمی‌کند. چنانکه شکل ترکیبی مبنی بر فرضیه هماهنگی با مجموع عوامل تاریخ هم که امثال ادوارد براون نویسندهٔ معروف تاریخ ادبی ایران به زبان انگلیسی آن را اساس طرح تاریخ ادبی خویش ساخته است، درین جستجو کافی نیست. ناچار بررسی تحول هر یک از نظم و نثر و فنون و شقوق آنها، جداگانه و بر اساس فرضیه نوعی تحول خلاق و مبنی بر نظریه میراث و جهش‌های تکاملی درین زمینه، تا حدی مطمئن ترست و این که بعضی پژوهندگان غیرایرانی چون هرمان اته آلمانی و الساندرو بائوسانی ایتالیایی نیز همین شیوه را دنبال کرده‌اند کار آنها را بیشتر قابل اعتماد نشان می‌دهد - هر چند آنها به این توجیه توجه خاص نداشته‌اند و در اتخاذ آن شیوه تنها ناظر به تسهیل بیشتر در طرز تنظیم و عرضه داشت حاصل جستجوهای ادبی خویش بوده‌اند.

به هر حال، از دیدگاه کتاب حاضر در تحول هر یک از دو پدیدهٔ شعر و نثر، غیر از عوامل سیاسی و اجتماعی و اقتصادی حاکم بر اعصار، هم میراث سنتهای هر فن و هم انعکاس تمایلات و احساسات غالباً واپس‌زده و سانسور شده گذشته‌ها که طی قرنها در ناخودآگاه جمعی نسلها حفظ شده است، تأثیر داشته است - و این احساسات و تمنیات سرکوب شده در مسیر تحول به هنگام ضرورت یا در جریان فرصت برای خود مجال بروز یافته است، خواه به صورت یک بازگشت و خواه به صورت یک تجدد که غالباً به دشواری مورد قبول اهل عصر واقع شده است. کتاب حاضر مروری برین جمله است و امیدست غیر از بررسی فرایند تحول در شعر و نثر فارسی، تا حدی که در یک مرور کوتاه مقدور و مجاز است فرایند بالندگی و فزايندگی مجموع فرهنگ ایران را در مسیر گذشته‌اش نیز تصویر کند.

عنوان «از گذشته ادبی ایران» را برای این مرور کوتاه مناسب یافته‌ام اما اولین جستجویی که درین زمینه انجام شد و در حقیقت درآمدی بر آغاز فعالیت ادبی در زبان فارسی دری محسوب می‌شد در یک نشریه ادواری فرهنگی - به نام مهرگان هفتگی - نشر گردید و چون ناظر به تصویر دوره‌یی از این گذشته ادبی بود که زبان فارسی، در دنبال سقوط ساسانیان، هنوز آواز بر نیاورده بود، عنوان «دو قرن سکوت» به آن داده شد - به این امید که آغاز فعالیت ادبی این زیان در دوران بلافصله بعد از آن تحت عنوان رستاخیز مطرح شود؛ اما در جریان نشر یک دو بخش از آن گفتار خوانندگان نشریه با نامه و پیام و با ملاقات و مکالمه حضوری با ابرام و اصرار بسیار از نویسنده در خواست کردند تا تاریخ نهضتهای آن دو قرن را در «تابلویی» از مجموع احوال سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن، در فضایی روشن‌تر و بازتر تصویر کند - و بدینسان بود که احوال آن دوران پر آشوب تحت عنوان متضادگونه دو قرن سکوت به صورت یک تاریخ ترکیبی اما به عنوان جزئی از گذشته ادبی ایران انتشار یافت و مورد استقبال عام نیز واقع گشت. اما بلافصله بعد از آن ضرورت ادامه طرح گذشته ادبی در خاطر نویسنده با تردید موواجه شد و این اندیشه برای وی مایه دلمندگویی گشت که با وجود تعداد بالنسبة قابل ملاحظه‌یی تأیفات موجود در باب تاریخ ادبی ایران، مروری مجدد بر آن تا چه حد ضرورت دارد؟ در جریان این تردید و تأمل سرانجام به این نکته برخورد که تا وقتی درین زمینه تفاوت دیدگاهها هست، هر جستجوی تازه‌یی درین باب ممکن است درهای تازه‌یی بر روی طالبان بگشاید و ایشان را در کار ارزیابی آثار ادبی از یکسونگری و شتابزدگی که آفت عمدۀ نقد و شناخت آثار و فنون ادب و فرهنگ است تا حدی مانع آید و این خود برای تصمیم به دنبال کردن طرح گذشته ادبی بسته به نظر آمد و در اقدام به ادامه کار مجال تردیدی برایش نماند. اجزای طرح که هر یک از دو پدیدۀ شعر و نثر جداگانه در طی آن مورد بررسی بود، تا مدت‌ها که لوازم و اسباب نشر مجموع کار ممکن نمی‌شد، به صورت بخش‌هایی مستقل - اما در حد حوصله وقت و امکان - در مقدمه سیری در شعر فارسی با سفینه‌یی از شعر، و در گفتاری تحت عنوان مروری بر نثر فارسی در ضمن کتاب نقش بر آب نشر شد.